

آسیب‌شناسی دوره آموزشی سطح دو حوزه‌های علمیه خواهران از نظر مهارتی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۱۵

تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۰۱/۲۲

فاطمه گوهری *

چکیده

با عنایت به مشکلات فرهنگی و اعتقادی گریبانگیر جامعه، یکی از انتظارات عموم مردم به ویژه متدینین کنشگری اثربخش حوزه‌های علمیه است. مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران با حدود ۵۰۰ مدرسه در سطح کشور و بیش از ۱۲۰ هزار طلبه و فارغ التحصیل خواهر در سطح دو حدود یک سوم از جمعیت طلاب کشور را تشکیل می‌دهد. در این بین تمرکز بر راهکاری ریشه‌ای، اساسی و اثربخش برای حل آن انتظارات ضرورتی اجتناب ناپذیر است. تحقیق پیش رو توانمندسازی از طریق آموزش‌های مهارتی مورد نیاز را یکی از همان راه‌های اساسی می‌داند که می‌تواند به عرضه نیروی انسانی توانمند و کارآفرین و در نهایت کاهش آسیب‌های اجتماعی به‌خصوص در جامعه بانوان منجر گردد. افزایش بهره‌وری و کارایی وظایف مرتبط با طلبگی مانند تبلیغ، تعلیم و تربیت، پژوهش، پاسخگویی به سؤالات و شبهات و مانند آن از موضوعاتی است که این تحقیق بر آن متمرکز گردیده است. در این پژوهش تلاش شد با روش اسنادی و مصاحبه با صاحب‌نظران ضمن تبیین اهمیت مهارت‌آموزی در بین طلاب خواهر، با نسبت‌سنجی مقایسه‌ای بین سرفصل‌های ارائه شده میان دروس دانشی و مهارتی،

* دانش آموخته کارشناسی ارشد مدیریت راهبردی فرهنگ، دانشگاه باقرالعلوم (ع).

سهم پایین آموزش‌های مهارتی بیان گردد. سپس مهارت‌های مورد نیاز طلاب خواهر تبیین شد و با توجه به این مهارت‌های مورد نیاز، فاصله بین وضع موجود وضع مطلوب مشخص گردید و در نهایت با ارائه الگوی مهارت‌افزایی تثقیف، راه‌های تقویت مهارت‌آموزی بیان شد.

واژه‌های کلیدی: حوزه علمیه خواهران، سطح دو، آسیب‌شناسی، آموزش، مهارت.

مقدمه

یکی از بزرگ‌ترین برکات انقلاب اسلامی، رویش‌هایی ارزشمند در سطح فرد، اجتماع، سازمان و نهاد است. همان‌طور که این انقلاب بسیاری از افراد را منقلب کرد و در مسیر اسلام ناب قرار داد، بسیاری از سازمان‌ها را هم با رویکرد اصلاحی یا تاسیسی در این مسیر قرار داد. حوزه علمیه خواهران یکی از سازمان‌های تاسیسی پس از انقلاب است که در مقایسه با سابقه حوزه علمیه برادران با قدمتی بیش از ۱۰۰۰ سال حقیقتاً به لحاظ کمی و کیفی رشد چشمگیری داشته است. الان که این سازمان دوره گذار خود را طی می‌کند اگر جهشی چشمگیر برای آن اتفاق نیفتد دچار آفت‌های متعددی سازمانی از جمله روزمرگی که ثمره آن غفلت است خواهد شد. یکی از مصادیق این جهش می‌تواند تربیت طلاب موفق در عرصه کنشگری اجتماعی باشد که میسر نخواهد شد مگر با تربیت افراد موفق و توانمند که این نیز نیازمند برنامه آموزشی مناسب و متناسب با نیازسنجی اقتضایی در راستای استراتژی زمان است. توانمندسازی نیز نتیجه اقدامات مهارت‌افزاست. مهارت شامل کلیه توانایی‌های ابتدایی لازم است که انجام کار را در شرایط تعیین شده عملی می‌سازد و به‌طور عمده شامل سه حوزه مهارت فنی، مهارت انسانی و مهارت ادراکی می‌باشد.^۱

شایان ذکر است که صرف دانستن منجر به توانستن نمی‌شود و این توانستن همان مهارت انجام عملی دانستی‌های علمی است که در فرایند آموزش به طلاب آموخته می‌شود. آگاهی و فهم این مسئله نیاز به زیرساخت‌هایی دارد که یکی از مهم‌ترین این زیرساخت‌ها، اصلاح ساختار آموزشی است.

۱. محمد حسن میرزامحمدی، محمد فتحی، سمیرا ندیرخانلو، بررسی نقش مهارت‌آموزی در توانمندسازی نیروی انسانی. مهارت‌آموزی، مهارت‌آموزی، دوره ۱، شماره ۲، ۱۳۹۱، ص ۱۰۴.

در علم مدیریت بهره‌وری را مترادف با اثربخشی و دارایی دانسته‌اند یا به عبارت ساده‌تر، «صحیح انجام دادن کار درست»؛ و بهره‌وری از کانال مهارت‌آموزی محقق و تقویت می‌شود.^۱ که این بهره‌وری، مهم‌ترین نیاز یک سازمان به حساب می‌آید. زیرا نیروی انسانی توانمند با ویژگی‌ها، تخصص و توان خود، می‌تواند اهداف سازمان را محقق کنند.

در این بین حوزه‌های علمیه خواهران نیز مستثنی نیست. زیرا قرار است اهدافی را در سطح جامعه توسط طلاب خواهر پیاده‌سازی کند. حوزه‌ها تنها نقش آموزشی صرف به عهده ندارند، بلکه باید مفاهیم دینی را در سطح جامعه بگسترانند و این نیازمند تربیت طلابی است که نه تنها دروس دانشی و معارفی را بیاموزند، بلکه توان پیاده‌سازی این مفاهیم در محیط‌ها و بسترهای مختلف اجتماعی را کسب نمایند که این مهم نیازمند توجه جدی به مهارت‌آموزی است.

مهارت‌آفرینی علاوه بر تامین اهداف حوزه علمیه، حتی می‌تواند در حوزه اشتغال‌زایی و غلبه بر تنگناهای اقتصادی جامعه کمک نماید. تجربه‌های موفق توسط طلابی که از طریق توانمندی حل مشکلات اقتصادی یک منطقه توانسته‌اند به اهداف دینی و فرهنگی برسند مؤیدی بر این مسئله است.

امروزه طلاب و دانش‌آموختگان حوزه‌های علمیه نیاز به افزایش توانمندی و مهارت در عرصه‌های مختلف کارویژه‌های روحانیت دارند. طلاب علوم دینی بایستی مهارت‌های بیشتر و کارآمدتری کسب کنند تا بتوانند به طور موثر برای تبلیغ دین در جامعه حضور داشته باشند.

این ضرورت در بیانات مقام معظم رهبری دام‌ظله به وضوح دیده می‌شود؛ معظم له در این باره می‌فرماید:

۱. محمد حسن باقری، همایش مهارت‌محوری در آموزش کارکنان نیروهای مسلح، انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، اول، ۱۳۹۷، ص ۶۳.

«یکی از کارهای دیگر ما که مهم است، کسب مهارت‌های دینی است. ما باید در رشته و حرفه خودمان مهارت پیدا کنیم».^۱ «تقویت ارتباط با مردم، افزایش قدرت فهم و تحلیل سیاسی، حفظ قداست روحانیت، سلامت مالی و اخلاقی، زی طلبگی، افزایش مهارت‌های دینی برای پیروزی در میدان پیکار جهانی اندیشه‌ها و مبارزه شجاعانه با خرافات، از جمله وظایفی است که عمل به آن‌ها موجب حفظ جایگاه بی نظیر روحانیت و استمرار ویژگی‌های تاریخی آن خواهد شد».^۲

آیت الله اعرافی، به مثابه یک مدیر عالی حوزوی نیز به این امر توجه نشان داده و تاکید نموده که «درست شدن چرخه حوزه دارای سه ضلع ماموریت‌های حوزه، نظام رشته‌ای و نظام مهارتی و کاربردی است».^۳

تمرکز تحقیق حاضر بر مقطع سطح دو حوه علمیه خواهران می‌باشد؛ به این علت که این مقطع این مزایا را دارد:

۱- بیشترین تعداد طلبه محصل و فارغ التحصیل را دارد. (حدود ۱۲۰ هزار نفر).^۴

۲- بیشترین سطح درگیری طلاب خواهر در این مقطع می‌باشد.^۵

۳- بیشترین مدارس علمیه خواهران در این مقطع است. (۴۰۸ مدرسه از ۴۸۲ مدرسه).^۶

۴- این سطح مقدمه‌ای برای سطوح دیگر است و اگر تقویت شود برای سایر سطوح هم تاثیر مثبت خواهد گذاشت.

۱. بیانات در دیدار روحانیون استان سمنان، ۱۳۸۵/۸/۱۷.

۲. دیدار علما و روحانیون استان سمنان با رهبر انقلاب، ۱۳۸۵/۸/۱۷.

۳. نشست مجمع نمایندگان طلاب با آیت الله اعرافی مورخ ۱۳۹۵/۷/۲۵، سایت مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه به نشانی <https://ismc.ir>.

۴. سایت مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران به نشانی <http://public.whc.ir>.

۵. همان.

۶. همان.

بررسی کیفیت آموزش مهارت‌ها در آموزش عالی، از اساسی‌ترین مسائل است که سبب تجزیه و تحلیل مسائل آموزشی شده و تصمیم‌گیری‌های اساسی و برنامه‌ریزی‌های راهبردی را در اختیار مراجع مربوطه آموزش عالی قرار می‌دهد و این که اساتید این حوزه با آگاهی از کیفیت عملکرد خود به اصلاح شیوه و روش‌های آموزشی خود می‌پردازند.^۱ تقویت مهارت‌ها با مسئله مهم خروجی‌های اثرگذار و باکیفیت فارغ‌التحصیلان و آمادگی آنها برای ورود به عرصه‌های خدمات طلبگی گره خورده است.

میزان پاسخگویی به مهارت مورد نیاز طلاب از دو جهت برای حوزه علمیه خواهران اهمیت دارد: نخست، حفظ توان رقابتی خود با سایر نهادهای آموزش عالی مانند دانشگاه‌ها و دوم که بسیار حائز اهمیت است توانمندی فارغ‌التحصیلان برای انجام خدمت‌رسانی‌هایی با شئون دینی و اجتماعی. همان‌طور که رهبر معظم انقلاب دام ظلّه خدمت‌رسانی اجتماعی یکی از سه ضلع وظایف طلبگی دانسته‌اند.^۲

هدف از این تحقیق، ارائه راه‌های تقویت مهارت‌آموزی در طلاب خواهر می‌باشد و برای این منظور ضمن آسیب‌شناسی و مشخص شدن کاستی‌های نظام فعلی، نسبت‌سنجی مقایسه‌ای میزان سرفصل‌های دوره سطح دو به لحاظ دانشی و مهارتی انجام شده و سپس مهارت‌های مورد نیاز طلاب خواهر شناسایی شده و با اعتبارسنجی میزان تامین نیاز مهارتی طلاب براساس سرفصل‌های موجود، در نهایت الگوی این تقویت ارائه گردید. این الگو ضمن ارائه آموزش‌های مهارتی، به دنبال ارائه آموزش‌های بینشی و دانشی صرف هم با رویکرد مهارتی است.

۱. سید مسلم سید الحسینی و الهام ثناگر دربانی، بررسی مهارت‌های مورد نیاز شهرسازان جهت ورود به حربه و سنجش استقرار استقرار مدیریت کیفیت فراگیر، هویت شهر، شماره ۴۵، بهار ۱۴۰۰، ص ۶۶.

۲. دیدار طلاب با مقام معظم رهبری مورخ ۱۳۹۵/۲/۲۵.

این تحقیق به دنبال توصیف وضع موجود، تبیین یافته‌ها (تغییر داده‌ها به اطلاعات فرآوری شده) و در نهایت با نگاهی تجویزی به بیان راهبردها و راهکارها در زمینه دروس مهارتی حوزه علمیه خواهران در سطح دو خواهد پرداخت.

از طرف دیگر از آنجا که اکثر خواهران طلبه تنها تا این سطح در حوزه حضور دارند و بعد وارد فعالیت‌های فرهنگی می‌شوند و اینکه این دوره به عنوان پایه برای ادامه تحصیل طلاب می‌باشد، لذا اهمیت بازنگری و به‌روزرسانی و یا ایجاد سرفصل‌های مهارتی این دوره را دوچندان می‌کند.

مفهوم مهارت در مبانی دینی به آن تاکید ویژه شده است. «سعی و تلاش»^۱ یکی از از همین مفاهیم است که «مهارت» به دلالت التزامی یکی از مفاهیم مرتبط با آن است. در روایات متعدد نیز موضوع مهارت به آن اشاره شده است.^۲ بر این اساس، در ماموریت‌های ۱۱ گانه مرکز مدیریت حوزه علمیه خواهران چهار ماموریت غیر مستقیم و هفت مهارت مستقیم بحث مهارت آموزی را مطرح می‌کند. همچنین در مصاحبه با صاحب نظران، کارشناسان و مدیرانی است که در عرصه‌های آموزشی طلاب تجربه حضور، کار یا مدیریت داشته‌اند جدول زیر به دست آمد که تایید بر اهمیت مهارت‌آموزی در حوزه‌های علمیه خواهران است.

۱. «و ان لیس للانسان الا ما سعی» سوره نجم (۵۳)، آیه ۳۹.

۲. مانند روایت امام صادق علیه السلام که می‌فرماید: «كُلُّ ذِي صِنَاعَةٍ مُضْطَرٌّ إِلَى ثَلَاثِ خَلَالٍ يَجْتَلِبُ بِهَا الْمَكْسَبَ وَ هُوَ أَنْ يَكُونَ حَادِقًا يَعْمَلُهُ مُؤَدِّيًا لِلْأَمَانَةِ فِيهِ مُسْتَمِيلًا لِمَنْ اسْتَعْمَلَهُ. (حسن بن علی بن شعبه حرانی، تحف العقول عن آل رسول، علی اکبر غفاری، جامعه مدرسین، قم، ۱۳۶۳، ص ۳۲۲). هر اهل فنی برای موفقیت در کسب و کار خود (که کارش بگیرد) به سه مطلب نیازمند است: تخصص و ماهر در فن و حرفه مورد نظر؛ امین باشد و در کار و مال مردم، امانت و درستی را حفظ کند؛ - با کارفرما و صاحب کار، خوش برخورد و خوش قلب باشد.

جدول ۱-۱- نتایج مصاحبه «اهمیت مهارت‌آموزی» در حوزه‌های علمیه خواهران.

مضمون اولیه در مراحل اولیه تحقیق شناخته می‌شود.	مضمون نهایی در گزارش نهایی تحقیق عرضه می‌شود
<p>اهمیت فوق‌العاده بسیار زیاد بسیار ضروری با توجه به تعاملات مورد نیاز طلاب، ضروری است. پایه‌ای بودن سطح دو به طوری که همه می‌گذرانند. تعدد و تکثر نقش‌های بانوان شرط ورود به حوزه باید داشتن برخی مهارت‌ها باشد. مباحث مهارتی باید در اولویت باشد.</p>	<p>اهمیت بالا</p>
<p>نیازهای تبلیغی و تدریسی طلاب با مهارت تامین می‌شود. نیازهای پژوهشی با مهارت تامین می‌شود.</p>	<p>تامین نیاز</p>
<p>ورود خانم‌ها به این سطح با نگاه آرمانی انتظار دارند در این سطح ارتقاء اخلاقی یابند. دانش بی‌مهارت، موجب بی‌انگیزگی در یادگیری می‌شود.</p>	<p>انگیزشی</p>
<p>دغدغه‌های طلاب مورد غفلت قرار می‌گیرد. سرخوردگی در پایان سطح دو به دلیل عدم مهارت‌آموزی لزوم‌جانمایی مهارت‌ها در دروس برای جلوگیری از سرخوردگی مباحث دانشی بدون مهارت، موجب کم‌رنگ شدن تاثیرگذاری آموخته‌هاست. بدون مهارت شایستگی‌ها و ظرفیت‌ها شناخته نمی‌شود. بدون مهارت، خلاقیت شناخته نمی‌شود. پیچیدگی و چگونگی مفهوم تبلیغ در آینده نپرداختن به مهارت، منجر به آسیب‌های جبران‌ناپذیر می‌شود</p>	<p>عواقب عدم توجه به مهارت‌آموزی</p>
<p>خواهران جدای از تبلیغ در تربیت نسل آینده تاثیر بسزایی دارند. ارتقاء جایگاه فردی، علمی و معنوی و توازن بین نقش‌ها و این جایگاه‌ها با مهارت‌آموزی است. لازمه کنش رفتاری طلبه</p>	<p>رفتاری</p>
<p>عدم تمرکز دروس به اهداف تربیتی اخلاقی طلبه جریان‌سازی، فرصت‌شناسی، مثبت‌نگری نیازمند مهارت آموزی است.</p>	<p>اهداف</p>

مشکلات فعلی	ساختار فعلی نگاه مدرک‌گرایی را تقویت می‌کند. منشاء بسیاری از مشکلات طلاب ناشی از عدم مهارت است.
مزایای مهارت‌آموزی	باعث درک بهتر و کارآمدی مطالب آموزشی است. تاثیرگذاری در جامعه برای حل مسائل جامعه حل تعارضات در فضای پیچیده پیش‌رو رفع بن‌بست‌های تعارضی بین نقش‌ها

اما از طرفی آنچه ضرورت ورود به این مباحث را مضاعف می‌کند موارد ذیل است:

۱- سختی آموزش‌های مهارتی برای استاد و طلبه: زیرا مباحث مهارتی از جنس توانمندی است و با تمرین و ممارست اتفاق می‌افتد بخلاف مباحث دانشی؛

۲- هزینه بر بودن مباحث مهارتی:

۳- سخت بودن شناسایی تناسب آموزش با نیاز روز جامعه:

ماموریت، پیچیدگی و تنوع وظایف طلاب و ناپایداری صحنه تقابل با جریان معاند فرهنگی، می‌بایستی با تغییر صحنه، فن‌آوری و تهدیدها، نوع کنش و واکنش‌های ما نیز تغییر کند و به تناسب آموزش‌های مهارتی لازم تدارک دیده شود.

این مقاله در پاسخ به این سوال اصلی است که دوره آموزشی سطح دو حوزه‌های علمیه خواهران به لحاظ مهارتی چه آسیب‌هایی دارد و چه راه‌حلی برای آن قابل ارائه است؟

و این سوال اصلی در قالب چهار سوال فرعی زیر تبیین می‌گردد:

۱- نسبت‌سنجی مقایسه‌ای میزان سرفصل‌های حوزه علمیه خواهران در زمینه‌های دانشی و مهارتی چگونه است؟ (نسبت‌سنجی)

۲- چه مهارت‌هایی مورد نیاز طلاب خواهر به مثابه مبلغه، مادر و همسر در جامعه اسلامی وجود دارد؟ (نیازسنجی)

۳- دوره آموزشی سطح دو حوزه علمیه خواهران به چه میزان تامین‌کننده نیازهای مهارتی بانوان طلبه است؟ (اعتبارسنجی یا روایی)^۱

۴- چگونه می‌توان این مهارت‌آموزی را تقویت کرد؟

سوال ۱ و ۳ توصیفی است و سوال ۲ و ۴ رویکردی تجویزی دارد.

پیشینه و سابقه مطالعات و تحقیقات پیشین

بعد از جست‌وجوی صورت گرفته در علم نت، سیویلکا و نورمگز تحقیقاتی به صورت عام به موضوع آموزش‌های مهارتی یافت شد. لکن به صورت تخصصی که به امر بررسی آموزش‌های مهارتی در حوزه علمیه باشد، پیدا نشد.

پژوهشی گسترده توسط دفتر برنامه‌ریزی و ارزیابی معاونت آموزش مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران که با هدف آسیب‌شناسی نظام آموزشی حوزه‌های علمیه خواهران در سال تحصیلی ۹۱-۱۳۹۰ صورت گرفت. این پژوهش با همکاری تمامی افراد مرتبط با نظام آموزشی حوزه‌های علمیه خواهران یعنی طلاب، دانش‌آموختگان، اساتید و مدیران و معاونین مدارس در دوره عمومی ویژه و عادی و نیز مدیران و معاونین مدیریت‌های استانی انجام گرفت. لذا گستردگی جامعی داشت.

روش‌شناسی پژوهش

این تحقیق، در ابتدا با مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای به مفهوم‌شناسی مهارت و مؤلفه‌های آن پرداخته است. سپس با بهره‌گیری از روش کیفی، مصاحبه با صاحب‌نظران، جمع‌آوری داده‌ها، تجزیه و تحلیل صورت گرفت. در تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع‌آوری شده در مصاحبه‌ها، از روش تحلیل مضمون استفاده گردید.

چارچوب مفهومی

مفاهیم استفاده شده در این تحقیق شامل دو دسته مفاهیم می‌باشد. نخست مفاهیم وابسته مطرح می‌شود و بناست روشن شود منظور از حوزه علمیه خواهران و دروس سطح دو چیست و سپس به متغیرهای مستقل تحقیق که آسیب‌شناسی و مهارت است می‌پردازیم.

حوزه علمیه خواهران

تحصیلات دینی بانوان در ایران اسلامی، تا پیش از دهه چهل قرن سیزدهم شمسی به صورت فردی صرفاً به برخی از بانوان - که غالباً از وابستگان علمای بزرگ اسلامی بودند - اختصاص داشت و پس از سال ۱۳۴۱ که نهضت حضرت امام خمینی (ره) آغاز شد، حرکت ارزشمند تحصیل دینی بانوان در برخی از شهرهای کشور با عنوان مکتب مانند: مکتب توحید و مکتب علی (ع) در قم و مکتب نرجس (س) در مشهد مقدس شروع شد.

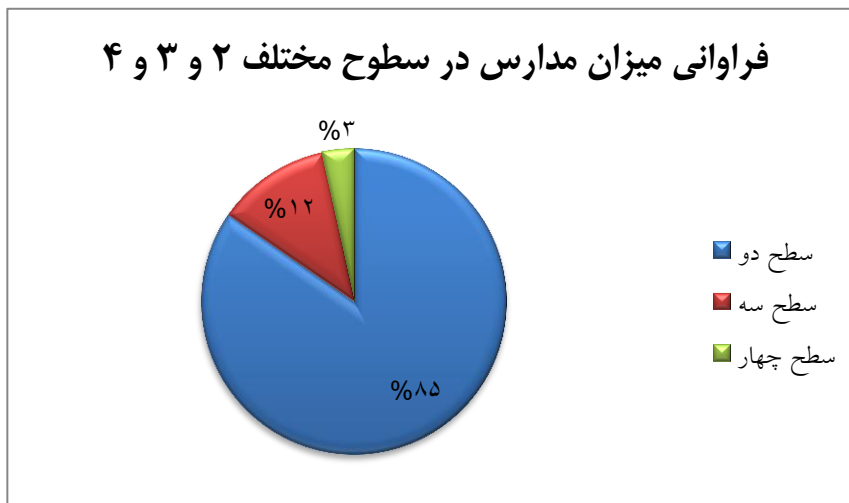
پس از انقلاب شکوهمند اسلامی و حضور ارزشمند بانوان در عرصه‌های علمی و اجتماعی، اقبال بانوان متدین به تحصیلات حوزوی به صورت چشمگیری افزایش یافت. تا اینکه در سال ۱۳۶۳ به دستور حضرت امام (ره) جامعه الزهراء (س) در شهر مقدس قم تأسیس شد و مکتب‌های مختلف خواهران این شهر در آن ادغام شدند و از آن زمان برنامه آموزشی و تربیتی بانوان شکل دیگری به خود گرفت و به سوی تکامل و پیشرفت گام نهاد.

در سال ۱۳۷۵ حدود یکسال پس از سفر پر خیر و برکت مقام معظم رهبری مدظله العالی به شهر مقدس قم و ارائه رهنمودهای سازنده به مسئولان حوزه در جهت ساماندهی و توسعه همه جانبه حوزه‌های علمیه، شورای عالی حوزه علمیه قم طی مصوبه‌ای «مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران» را به منظور ساماندهی و حمایت و پشتیبانی از مدارس علمیه خواهران کشور تأسیس کرد.

سطح دو

اولین مقطع در حوزه‌های علمیه خواهران، سطح دو می‌باشد. این دوره از چند لحاظ اهمیت دارد:

- ۱- فراگیرترین دوره آموزشی در حوزه‌های علمیه است؛
- ۲- بیشترین طلاب را به خود اختصاص می‌دهد؛
- ۳- از بین ۴۸۲ مدرسه علمیه خواهران، ۴۰۸ مدرسه دارای سطح دو، ۵۸ مدرسه سطح سه و ۱۶ مدرسه سطح چهار را دارند.^۱

نمودار ۲-۱- فراوانی میزان مدارس در سطوح مختلف.

آسیب‌شناسی

این واژه از ریشه یونانی path=patho به معنی رنج، محنت، احساسات و غضب و Logy به معنای دانش و شناخت ترکیب یافته است. بنابراین «pathology» به معنای ناخوشی‌شناسی، مرض‌شناسی، علم تشخیص امراض، مطالعه عوارض و علائم غیر عادی به کار می‌رود.

۱. درگاه مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران به نشانی <http://public.whc.ir>

آسیب‌شناسی در اصطلاح علوم طبیعی به معنای مطالعه و شناخت عوامل بی‌نظمی در ارگانیسم انسانی جهت درمان بیماری‌های جسمانی است.^۱ این واژه به از علوم طبیعی به سایر علوم هم سرایت کرد. به عنوان مثال علوم اجتماعی در اثر مشابهت‌سازی (در قرن نوزدهم) میان کالبد انسانی و کالبد جامعه و بیماری‌های عضوی و بحران‌های اجتماعی، دانش نوینی به نام آسیب‌شناسی اجتماعی به‌منظور مطالعه عوامل و ریشه‌های بی‌نظمی و بیماری‌های اجتماعی پدید آورد.^۲ به طور خلاصه و به معنای اصطلاحی، منظور از آسیب‌شناسی، شناسایی آن دسته از عوامل مهم و مؤثری است که به وجود آمدن و یا تداوم حیات آنها می‌تواند فرآیند تحقق هر نظام و سیستمی را متوقف و یا به صورت محسوس کند نماید.^۳

مهارت

برای اینکه فهم صحیحی از مهارت ایجاد شود، نخست ریشه‌شناسی و مفهوم‌شناسی کلمه مهارت بررسی خواهد شد و سپس برای فهم بهتر آن قسیم‌های مهارت را ذکر خواهیم کرد.

معنای مهارت

مهارت مصدر است و در لغت به معنای زیرکی و رسایی در کار، استادی و زبردستی،^۴ ماهر بودن در کاری، زبردست بودن،^۵ چیره‌دستی، توانایی در کار^۶ و به طور کلی در فارسی با کلمات چیرگی، چیره‌دستی، زبردستی، کاردانی، ورزه، کارآزمود و کارآزموده مترادف است.

۱. عبدالحسین خسروپناه، آسیب‌شناسی فلسفه، راهبرد فرهنگ، شماره ۱۹، پائیز ۱۳۹۱، ص ۸۰، به نقل از فرهنگ کامل انگلیسی فارسی.

۲. محمد حسین فرجاد، آسیب‌شناسی اجتماعی و آسیب‌شناسی انحرافات، تهران، نشر بدر، ۱۳۷۸، ص ۱۵.

۳. حسن بنیانیان، آسیب‌شناسی انقلاب اسلامی، ۱۳۸۵، قابل دسترسی در: <https://hawzah.net>، ۱۳۸۵/۸/۲.

۴. لغت نامه دهخدا.

۵. فرهنگ فارسی.

۶. فرهنگ معین.

مهارت در اصل واژه‌ای عربی است. «مَهَارَه» مصدر «مَهَرَ» به معنای حاذق شدن می‌باشد^۱ و ماهر نیز «حاذق بکل عمل» معنا شده است. در هر دو لغت نامه ذکر شده مهارت به فتح و کسر میم به معنای حاذق شده است.

«مَهَرَ» در مجموع به دو معنا در دو مفهوم خاص به کار می‌رود، «مَهَرها»، به عنوان مثال «اعطی مَهَرها» (مهریه زن را داد) و مصدر آن «مَهراً» و اسم آن «المَهَر» و جمع آن «مُهُور» است.^۲ «المَهَر» در این زمینه^۳ به معنای «الصداق» می‌باشد.^۴ «مهر» (مهر بالعمل) یعنی به کار ماهر شد و مصدر آن مَهَارَةٌ یا مِهَارَةٌ می‌باشد.^۵

مهارة علاوه بر معنای مصدری، معنای اسمی هم دارد و جمع مهارة می‌شود «مهارات» مانند: «المهارات اللغویة: القدرات اللازمة لاستخدام اللغة»^۶ به معنای مهارت‌های زبانی: توانایی استفاده از زبان.

علاوه بر این معانی مصباح المنیر معانی تکمیلی دیگری برای مَهَرَ ذکر کرده مانند: «مَهَرَ فی العلم فهو ماهر» (به علمی مسلط شد، پس ماهر شد)، «أَتَقَنَهَا معرفة» به معنای (تسلط به لحاظ شناخت و دانایی)^۷ هر وی مهارت را به معنای «استاد کردن» هم معنا کرده است.^۸

«ماهر» را «السابع المجید» نیز معنا کرده اند. سابع به معنای شناگر و اسب تیزرو و مجید به معنای باشکوه و عالی است.^۹

۱. محمد بن مکرم ابن منظور، لسان العرب، جمال الدین میردامادی، بیروت، دار الفکر للطباعة والنشر والتوزیع، ۱۴۱۴ق، ج ۵، ص ۱۸۵.

۲. محمود بن عمر زمخشری، مقدمه الادب، تهران، موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران، اول ۱۳۸۶، ص ۱۷۸.

3. Context.

۴. محمد بن مکرم ابن منظور، لسان العرب، ۱۵ جلد، بیروت، دار صادر، سوم ۱۴۱۴، ج ۵، ص ۱۸۴.

۵. محمود بن عمر زمخشری، مقدمه الادب، تهران، موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران، اول ۱۳۸۶، ص ۱۷۸.

۶. لغت‌نامه آنلاین المعانی به نشانی <https://www.almaany.com>

۷. احمد بن محمد فیومی، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، ۲ جلد، قم، موسسه دار الهجره، دوم، ۱۴۱۴ق، ص ۵۸۳.

۸. محمد بن یوسف هروی، بحر الجواهر معجم الطب الطبیعی، قم، جلال الدین، اول، ۱۳۸۷، ص ۳۶۰.

۹. محمد بن یعقوب فیروزآبادی، القاموس المحيط، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۲۲۸.

المکنز که لغت نامه مترادفات است مهارت را مترادف حِذْق، براعه (زیرکی)، لباقه (باتدبیر)، ممارسه (تمرین) دانسته است.^۱

معادل‌های انگلیسی کلمه مهارت شامل کلمات زیر می‌باشد:

skill, dexterity, adeptness, ability, art, artifice, expertise, expertness, craft, attainment, competence, deftness, facility, finesse, hand, industry, knack, manship, mastery, neatness, professionalism, proficiency, prowess, science, technique, touch, stuff, virtuosity.

که براساس لغت نامه تحلیلگران در این بین، کلمه skill بیشترین کاربرد را در انگلیسی دارد.

در لغت نامه آکسفورد دو تعریف برای آن آمده است:

1. The ability to do something well. (توانایی انجام دادن کار به خوبی)

2. A particular ability or type of ability. (توانایی خاص یا نوعی از توانایی)^۲

در سایت <https://www.etymonline.com> که به بررسی ریشه‌های لغات می‌پردازد، نکاتی خوبی راجع به کلمه skill مطرح شده که مفهوم آن را بهتر می‌شناساند.

در این سایت آمده است که این لغت اولین بار در قرن ۱۲ میلادی به کار رفته است و ریشه‌ای آلمانی داشته و در آن موقع به معنای قدرت تشخیص^۳ بوده است. همچنین در آن موقع به معنای جدا کردن، تشخیص، فهم و متفاوت بودن، قضاوت خوب^۴ نیز بکار رفته است.

ریشه سوئدی آن نیز به معنای دلیل، جدایی، مرز و حد^۵ می‌باشد.

ریشه هندو-اروپایی آن به معنای بریدن^۱ می‌باشد.

۱. محمود اسماعیل صینی، المکنز العربی المعاصر، بیروت، مکتبه لبنان ناشرون، اول ۱۴۱۴، ص ۱۰۵.

2. oxford advanced learners dictionary, 2002, p 1206.

3. power of discernment.

4. to separate; discern, understand, to differ, good judgment.

5. reason, a separation, boundary, limit.

در این سایت آمده است که معنای احساس توانایی و زیرکی اولین بار در قرن ۱۳ میلادی وارد این مفهوم شد.^۲

به نوعی ویژگی‌ها و لازمه‌های مهارت را از این ریشه شناسی می‌توان نتیجه گرفت. به این نحو که مهارت موجب تمایز با دیگران می‌شود، موجب فهم و تشخیص می‌گردد، موجب قضاوت خوبی در مورد موضوعی می‌شود (علم داشتن کافی نیست باید برای قضاوت کارشناس و کاردان و مهارت چیزی را داشت).

شکل ۱-۲- سپهر معنایی واژه مهارت در سه زبان فارسی، عربی و انگلیسی.
فارسی: آبی، عربی: سبز، انگلیسی: قهوه‌ای.

مفهوم‌شناسی مهارت

مهارت در اصطلاح به توانایی انجام کاری در حداقل زمان و یا حداقل انرژی به بهترین شکل ممکن که با تمرین و ممارست به دست می‌آید، گفته می‌شود. یعنی

1. Cut.
2. <https://www.etymonline.com>

اینکه ما فرد را به شایستگی‌هایی برسانیم که بتواند کار را به بهترین شکل انجام دهد و در ساختار سازمانی مأموریت اصلی سازمان را دنبال کند.^۱

در تعریفی دیگر مهارت را فعالیتی جسمانی و ذهنی سازمان یافته‌ای دانسته‌اند که به طرح و نقشه، تعادل و هماهنگی نیاز دارد و شخصی با چنین خصوصیتی، دارای ویژگی‌هایی است از قبیل؛ انعطاف‌پذیری و تطبیق‌پذیری، آگاهی از هدف، صاحب‌نظری و داشتن سرعت و دقت، پابندی به نتایج به دست آمده، و بالاخره داشتن آرامش و هماهنگی در انجام فعالیت‌ها و البته نباید فراموش کرد مهارت چنین افرادی، نتیجه کارآموزی، تلاش پیگیر و تمرین آنهاست.^۲

مهارت، محصول یادگیری از طریق انجام دادن است؛^۳ مهارت، دانش ضمنی و شناخت ناخودآگاه است که یک فرد به صورت شخصی به مرور زمان کسب می‌کند. مهارت آموختنی است و با تجربه به دست می‌آید و شیوه کسب آن تحصیل دانشگاهی نیست (برای کسب دانش در کتب مدیریت منابع انسانی، شیوه‌های متعددی مانند «استاد شاگردی» و «ایفای نقش، نام برده اند.) اما آموزش می‌تواند سرعت فراگیری مهارت را افزایش دهد.^۴

مایکلسون^۵ شش عنصر اساسی را برای مهارت ضروری می‌داند.^۶ مهارت در کار، زیرکی، رسایی و استادی است. همه ما معمولاً با مهارت مواجه و آشنا هستیم. مهارت، قابلیت استعداد انجام کار و یا پیش بینی نتایج با صرف حداقل زمان و منابع است.^۱

۱. علیرضا شیخ، همایش مهارت‌محوری در آموزش کارکنان نیروهای مسلح، انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، اول، ۱۳۹۷، ص ۱۷۸-۱۷۷.

۲. محمد احدیان و محرم آقازاده، راهنمای روش‌های نوین تدریس برای آموزش و کارآموزی، چاپ چهارم، تهران، نشر آبیژن جام، احمد، ۱۳۸۶، ص ۱۸.

۳. شیمون دولان و رندال شولر، مدیریت امور کارکنان و منابع انسانی، تهران، مرکز آموزش مدیریت دولتی، ۱۳۸۰، ص ۲۵۹.

۴. عباسعلی حاجی کریمی و حسن رنگریز، مدیریت منابع انسانی، تهران، شرکت چاپ و نشر بازگانی، ۱۳۸۴، ص ۲۹۹.

5. Sugai, Michelson, social skills assessment, Plenum, New York, 1983.

۶. محسن منطقی، مهارت‌های مدیران فرهنگی از منظر قرآن، معرفت فرهنگی اجتماعی، سال ششم، شماره ۴، پاییز ۱۳۹۴، صص ۱۱۵-۱۱۴.

مهارت‌ها باید با آموزش‌های فعلی آمیخته شود. آموزش مهارت محور یک فرایند آموزش عملی و میدانی مبتنی بر عوامل محیطی و قابلیت‌های فعلی فنی و مدیریتی طلاب حوزه‌های علمیه برای برخورداری از توانایی اجرای ماموریت‌های جاری و آینده مصرحه و محوله که مورد انتظار از طلاب خواهر است و براساس تجربیات و مستندات علمی، فنی و تربیتی باشد.^۲

در تعریف اصطلاحی دیگر، مهارت توانایی حاصل از ارائه یک رفتار بطور متوالی و مکرر به نحوی که موجب دستیابی به یک هدف کارکردی شود، عنوان شده است. به بیانی دیگر: ممارست و تمرین + توانایی عمل + دانش نظری = مهارت

نتایج تحقیق

در این بخش در پنج فصل به بررسی نتایج تحقیق پرداخته می‌شود:

فصل اول: نسبت‌سنجی مقایسه‌ای میزان سرفصل‌ها در سطح دو

فصل دوم: مهارت‌های مورد نیاز طلاب خواهر

فصل سوم: اعتبارسنجی میزان تامین نیاز مهارتی طلاب خواهر

فصل چهارم: راه‌های تقویت مهارت‌آموزی

فصل پنجم: ارائه الگوی مهارت‌افزایی تثقیف

نسبت‌سنجی مقایسه‌ای میزان سرفصل‌ها در سطح دو

در این فصل نخست نسبت‌سنجی مقایسه‌ای میزان سرفصل‌های حوزه علمیه خواهران در زمینه‌های مهارتی و غیرمهارتی صورت خواهد گرفت. این نسبت‌سنجی نشان خواهد داد به چه میزان توجه به دروس مهارتی صورت گرفت است.^۳

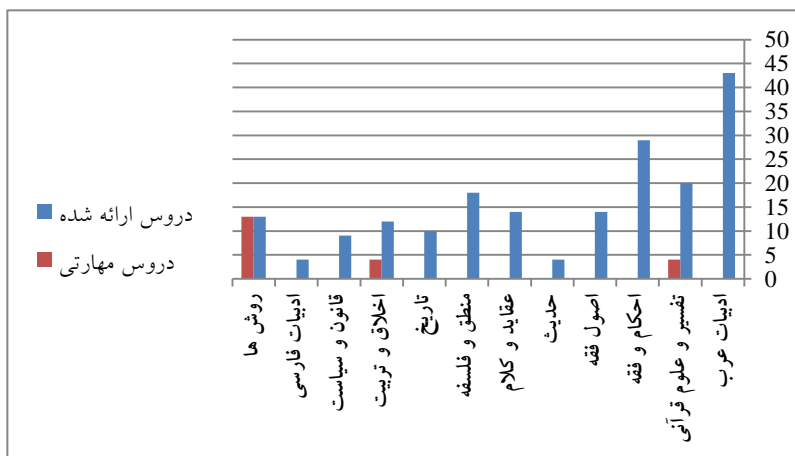
۱. محمد حسن باقری، همایش مهارت‌محوری در آموزش کارکنان نیروهای مسلح، انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، اول، ۱۳۹۷، ص ۶۳.

۲. حسین ولیوند زمانی، همایش مهارت‌محوری در آموزش کارکنان نیروهای مسلح، انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، اول، ۱۳۹۷، ص ۹۲.

۳. برگرفته از سایت مرکز مدیریت حوزه علمیه خواهران به نشانی <http://www.whc.ir>

جدول ۳-۲- ارائه دروس و واحدها به تفکیک عناوین اصلی سرفصل‌ها.

عنوان اصلی	تعداد درس	تعداد واحد	درس‌های مهارتی	واحدهای مهارتی
ادبیات عرب	۱۶	۴۳	۰	۰
تفسیر و علوم قرآنی	۹	۲۰	۲	۴
احکام و فقه	۸	۲۹	۰	۰
اصول فقه	۴	۱۴	۰	۰
حدیث	۲	۴	۰	۰
عقاید و کلام	۵	۱۴	۰	۰
منطق و فلسفه	۵	۱۸	۰	۰
تاریخ	۵	۱۰	۰	۰
اخلاق و تربیت	۱۰	۱۲	۲	۴
قانون و سیاست	۵	۹	۰	۰
ادبیات فارسی	۲	۴	۰	۰
روش‌ها	۸	۱۳	۸	۱۳
جمع	۷۹	۱۹۰	۱۲	۲۱

نمودار ۳-۲- نمودار نسبت‌سنجی ارائه دروس مهارتی در عناوین ۱۲ گانه سرفصل‌ها.

همچنین در مصاحبه با صاحب نظران، کارشناسان و مدیرانی است که در عرصه‌های آموزشی طلاب تجربه حضور، کار یا مدیریت داشته‌اند جدول زیر به دست آمد که تایید بر میزان بسیار پایین مهارت‌آموزی در حوزه‌های علمیه خواهران است.

جدول ۳-۴- نتایج مصاحبه نسبت‌سنجی مقایسه‌ای میان سرفصل‌های دانشی و مهارتی.

مضمون اولیه در مراحل اولیه تحقیق شناخته می‌شود.	مضمون نهایی در گزارش نهایی تحقیق عرضه می‌شود
کمتر از ده درصد (۳) خیلی خیلی کم است. بسیار کم حداقلی عمده سرفصل‌ها دانشی است. هیچ جایگاهی ندارد.	ارزیابی
کمبود دروس مهارتی، موجب سرخوردگی می‌شود.	عواقب
در سطح دو برای مهارت تلاش نمی‌شود. کم‌توجهی به دروس مهارتی موجود جای خالی مباحث مهارتی کاملاً احساس می‌شود. حفظ‌محوری است به جای مهارت‌آموزی مباحث مهارتی موجود بایستی از حالت اختیاری به اجباری تغییر یابد.	مشکلات

مهارت‌های مورد نیاز طلاب خواهر

در فصل دوم به نیازسنجی مهارت‌های مورد نیاز طلاب خواهر به مثابه مبلغه، مادر و همسر در جامعه اسلامی می‌پردازیم. برای این منظور، لیستی از مهارت‌های مورد نیاز با روش اسنادی و منابع کتابخانه‌ای و به شیوه استقرایی و مصاحبه با صاحب‌نظران تهیه گردید. برای احصاء مهارت‌های مورد نیاز طلاب خواهر باید نخست وظایف این قشر و انتظارات جامعه از آنها تبیین گردد. این را باید دانست که وقتی ما نیازی پیدا می‌کنیم، این

نیاز ما را به سمت یک حرفه هدایت می‌کند، ریشه این حرفه یادگیری «مهارت» است و مهارت می‌تواند با آموزش یا تجربه یا هر دو تامین شود.^۱

طبق آنچه در سایت مرکز مدیریت خواهران به آن اشاره شده راهبرد اصلی مرکز، گسترش و فراگیر نمودن آموزش علوم اسلام و حوزوی برای طلاب با اهداف ذیل که به مثابه ماموریت سازمان است می‌باشد؛ هر چند این ماموریت‌ها به نظر می‌رسد نیاز به بازنگری دارد، لکن در این تحقیق مبنا همین ماموریت‌ها در نظر گرفته شد.

۱- طراحی، استقرار و بهسازی مستمر نظام جامع علمی-تربیتی حوزه‌های علمیه خواهران متناسب با نیازها و توانمندی‌های بانوان، مبتنی برآموزه‌ها و معارف اسلامی و بهره‌مند از اصول اساسی و ارزشی حوزه‌های علمیه؛

۲- باز تولید علوم رایج حوزه‌های علمیه و تولید علوم کاربردی میان رشته‌ای، متناسب با شرایط، موقعیت و نیاز جامعه بانوان، با بهره‌گیری از علوم اسلامی و انسانی؛

۳- تثبیت جایگاه حوزه‌های علمیه خواهران به عنوان نظام علمی-تربیتی مستقل و مرجع در مسائل علمی، فرهنگی، تربیتی و دینی جامعه بانوان در سطح ملی و بین‌المللی؛

۴- تربیت دانش‌آموختگان مؤمن، متعهد، کارآمد و توانمند در رفع نیازهای دینی جوامع، نظام اسلامی و حوزه‌های علمیه؛

۵- تبلیغ، ترویج و تعمیق ارزش‌ها و معارف اسلامی به ویژه مسائل زن و خانواده و کودک و نوجوان در مجامع علمی و جوامع دینی؛ (تبلیغی)

۱. محمد حسن باقری، همایش مهارت‌محوری در آموزش کارکنان نیروهای مسلح، انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، اول، ۱۳۹۷، ص ۲۱.

- ۶- تحقیق، بررسی و استنباط احکام فقهی و آموزه‌های اسلامی بالاخص مسائل اختصاصی زن و خانواده؛ (پژوهشی)
- ۷- نظریه‌پردازی و تولید علم انسانی با تأکید ویژه بر حکل مسائل فکری، معرفتی و رفتاری زنان و خانواده مبتنی بر اسلام و معارف اهل بیت علیهم السلام؛ (پژوهشی)
- ۸- پشتیبانی علمی و فرهنگی از تحکیم، ارتقاء و گسترش نظام اسلامی؛ (پژوهشی)
- ۹- تربیت، سازماندهی و پشتیبانی از دانش آموختگان جهت مواجه مؤثر در برابر شبهات، بدعت‌ها، خرافات، اندیشه‌های التقاطی و تهاجمات گوناگون فرهنگی؛ (پاسخگویی)
- ۱۰- ایجاد ارتباط مؤثر و تعامل سازنده با مجامع و نهادهای علمی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی؛ (ارتباطی - اجتماعی)
- ۱۱- ساماندهی و استفاده بهینه از توانمندی‌های دانش آموختگان با حمایت از آنان در ایجاد و توسعه مؤسسات علمی - فرهنگی، انجمن‌های علمی و تشکل‌های مردم نهاد اجتماعی - فرهنگی؛ (مدیریتی)^۱
- نکات مرتبط با این ماموریت‌ها:
- ۱- ماموریت شمار یک، دو، سه و چهار به توانمندسازی، تولید علوم کاربردی و میان رشته‌ای و توجه به مسائل تربیتی اشاره دارد که مویدی بر تحقیق پیش‌روست.
- ۲- ماموریت پنجم ناظر به مهارت‌های «تبلیغی» است.
- ۳- ماموریت‌های ششم، هفتم و هشتم ناظر به مهارت‌های «پژوهشی» است.

۴- ماموریت نهم به مهارت‌های «پاسخگویی دینی» پرداخته است.

۵- ماموریت دهم در حوزه مهارت‌های «ارتباطی و اجتماعی» است.

۶- ماموریت یازدهم نیز به مهارت‌های «مدیریتی» اشاره دارد.

همچنین در مصاحبه با صاحب نظران، کارشناسان و مدیرانی است که در عرصه‌های آموزشی طلاب تجربه حضور، کار یا مدیریت داشته‌اند جدول زیر به دست آمد که به نحوی بخشی از مهارت‌های مورد نیاز را برای طلاب بیان می‌کند که در این تحقیق و در این فصل به طور تفصیلی مطرح شد.

مضمون اولیه در مراحل اولیه تحقیق شناخته می‌شود.	مضمون نهایی در گزارش نهایی تحقیق عرضه می‌شود
مهارت‌های ارتباط موثر (۴) مهارت‌های زندگی و خانوادگی (۲) مهارت‌های قبل از ازدواج مهارت‌های سال‌های اول ازدواج مهارت‌های فرزندآوری و تربیت فرزند مهارت‌های همدلی خوب گوش کردن پذیرندگی داشته باشد گرفتار خطاهای ذهنی در تعاملاتش با دیگران نشود تسلط به مهارت‌های کلامی خودآگاهی (۲) مهارت‌های کلامی مدیریت ذهن (۲) مخاطب شناسی حل مسئله (۳) خلاقیت مهارت‌های همسرداری و فرزندپروری برقراری ارتباط با اقشار و سنین مختلف رفع مشکلات خانوادگی رفع مشکلات اجتماعی	تبلیغ، تعلیم، تربیت و تدریس پاسخگویی دینی

مهارت امر به معروف و نهی از منکر مهارت مقابله با استرس فن بیان مدیریت زمان برنامه ریزی کنترل فکار مهارت تصمیم‌گیری مهارت مرتبط با بوم هر منطقه اپلیکیشن‌ها و هوش مصنوعی مهارت‌های فن‌آورانه مهارت‌های مسئله محور سواد رسانه مهارت تند خوانی یادگیری زبان‌های خارجی برای تبلیغ بین‌الملل	
مهارت‌های یادگیری مهارت استفاده از آموخته‌های علمی مهارت چگونگی برقراری ارتباط بین آموخته‌ها	پژوهش
مهارت مرتبط با مشکلات جامعه مدیریت روابط والدین زوجین مدیریت نقش‌ها با برش جنسیتی	ارتباطی اجتماعی
مدیریت ایجاد هسته‌های کنش زیست بومی مهارت تصمیم‌گیری	مدیریتی

جدول ۳-۵- نتایج مصاحبه مهارت‌های مورد نیاز طلاب خواهر.

اعتبارسنجی میزان تامین نیاز مهارتی طلاب

سؤال اصلی این فصل این است که دوره آموزشی سطح دو حوزه علمیه خواهران به

چه میزان تامین کننده نیازهای مهارتی بانوان طلبه است؟ (اعتبارسنجی یا روایی)^۱

بنابراین مقایسه‌ای میان سرفصل‌های مهارتی موجود که در فصل یک تبیین شد با مهارت‌های مورد نیاز طلاب خواهر که مبتنی بر ماموریت‌های مرکز مدیریت خواهران صورت خواهد گرفت. همچنین نظرات برخی اساتید و صاحب نظران در مورد میزان تامین نیازهای مهارتی فعلی طلاب خواهر در برنامه فعلی حوزه، در قالب مصاحبه مطرح خواهد شد.

جدول ۳-۶- اعتبارسنجی میان مهارت‌های مورد نیاز و مهارت‌های ارائه شده.

ماموریت	موضوع ماموریت	تعداد مهارت‌ها	سرفصل‌های فعلی
۵	تبلیغ، تعلیم (تدریس)، تربیت	۶ مهارت اصلی ۵۰ مهارت فرعی	روش سخنرانی ۱، ۲ واحد روش سخنرانی ۲، ۱ واحد روش تدریس، ۲ واحد روش تدریس قرآن، ۱ واحد روانشناسی تربیتی، ۲ واحد مباحث تربیتی خانواده در اسلام، ۲ واحد روانخوانی، ۲ واحد تجوید، ۲ واحد
۶، ۷، ۸	پژوهش	۳ مهارت اصلی ۴۲ مهارت فرعی	روش تحقیق ۲ واحد تحقیق ۱، ۱ واحد تحقیق ۲، ۱ واحد تحقیق پایانی، ۳ واحد
۹	پاسخگویی دینی	۴ مهارت اصلی ۲۹ مهارت فرعی	---
۱۰	ارتباطی و اجتماعی	۱۰ مهارت	---
۱۱	مدیریتی	۹ مهارت	---

در اعتبارسنجی صورت گرفته برای اینکه بفهمیم به چه میزان دروس سطح دو تامین کننده نیاز مهارتی است مشخص شد که میزان پایینی دارد. همچنین در مصاحبه با صاحب نظران، کارشناسان و مدیرانی است که در عرصه‌های آموزشی طلاب تجربه حضور، کار یا مدیریت داشته‌اند جدول زیر به دست آمد که تایید بر میزان بسیار پایین مهارت‌آموزی در حوزه‌های علمیه خواهران است.

جدول ۳-۷- نتایج مصاحبه اعتبارسنجی میزان تامین نیاز مهارتی طلاب.

مضمون اولیه در مراحل اولیه تحقیق شناخته می‌شود.	مضمون نهایی در گزارش نهایی تحقیق عرضه می‌شود
<p>در حد ضعیف ۱۰ تا ۱۵ درصد خیلی کم (۳) به هیچ عنوان تامین‌کننده نیست. بسیار پایین فاصله زیاد تا حد مطلوب مهارت‌های فعلی طلاب ناشی از تلاش‌های شخصی است.</p>	<p>ارزیابی</p>
<p>حوزه خروجی متخصص تحویل نمی‌دهد. در زمان فارغ‌التحصیلی به هیچ مهارتی مجهز نیستند. موجب دلزدگی در زندگی بدلیل دچار مشکل شدن ناشی از نداشتن مهارت می‌شوند. فارغ‌التحصیل سطح دو توانایی تبلیغ، پژوهش و کنشگری در خانواده ندارد. قادر به حل مسائل شخصی نیستند چه برسد به حل مسائل جامعه و دیگران.</p>	<p>نتایج</p>

راه‌های تقویت مهارت آموزی و ارائه مدل تثقیف

در این فصل نخست نتایج مصاحبه با صاحب نظران، کارشناسان و مدیرانی است که در عرصه‌های آموزشی طلاب تجربه حضور، کار یا مدیریت داشته‌اند در زمینه ارائه راهکارها ارائه می‌گردد و سپس مدل پیشنهادی ارائه می‌گردد.

جدول ۳-۸- نتایج مصاحبه راه‌های تقویت مهارت‌آموزی.

مضمون اولیه در مراحل اولیه تحقیق شناخته می‌شود.	مضمون نهایی در گزارش نهایی تحقیق عرضه می‌شود
قرار دادن مهارت‌های تربیتی در سرفصل‌ها (۳) تاکید بر مهارت‌پروری به جای نمره‌محوری تقویت دروس اقتضایی تناسب‌سازی میان مهارت‌ها و پایه‌های تحصیلی تمرکز بر یادگیری به جای عملکرد تحصیلی هماهنگی محتوای آموزشی با مهارت‌های مدنظر تلفیق سرفصل‌ها با مهارت (۲)	اصلاح آموزشی
برگزاری دوره‌های مهارت‌افزایی (۲) برگزاری پنل‌های حل یک چالش فرضی برگزاری پنل‌ها و کارگاه‌ها ایجاد رویدادها ایده‌پردازی برگزاری کارگاه برگزاری دوره‌های مهارت‌آموزی توسط خود طلاب	برگزاری دوره‌ها
استفاده از اساتید حوزوی و دانشگاهی خبره (۲) افزایش تعاملات با دانشگاهیان استفاده از اساتید برجسته دانشگاه برقراری ارتباط موثر با سایر موسسات برای برگزاری دوره‌های مورد نیاز	تعاملات برون‌سازمانی
اختصاص بودجه اختصاصی برای مهارت‌آموزی عدم نگاه تک‌بعدی به آموزش پرورش خلاقیت‌ها واردکردن مباحث مهارتی در اهداف کلان حوزه ایجاد فضای بحث و گفت‌وگو ارزیابی میزان مهارت طلاب در عرصه‌های مختلف استعدادیابی در حوزه‌ها نخبه‌پروری تخصیصی کردن دوره‌های سطح دو مشارکت اساتید و طلاب انجام پژوهش‌های لازم در این زمینه لزوم تبیین اهمیت این امر برای مسئولین و طلاب ایجاد معاونت مهارت‌آموزی طلاب در مرکز مدیریت تقسیم دوره پنج‌ساله به دو بخش آموزشی و مهارتی	اصلاح ساختاری

الگوی تثقیف

عنوان این الگورا از باب تبرک و مفهوم از کلام امام سجاد(ع) از بخش حق الصغیر رساله حقوقی برگرفته شده است. حضرت در رساله حقوقی نه حق را در مورد حق الصغیر برمی‌شمارند و سه مورد اول شامل «فَرَحْمَتُهُ وَ تَثْقِيفُهُ وَ تَعْلِيمُهُ»^۱ می‌باشد که دارای مفاهیم عمیقی است.

معمولاً در ترجمه‌ها و شرح‌ها تعلیم و تثقیف را به یک معنا و آن هم آموزش و تربیت در نظر گرفته‌اند. در حالی که تثقیف، مفهومی بسیار وسیع‌تر دارد و مقدم بر تعلیم شده است. تثقیف از ماده التَّف به معنای «الْحَذَقُ فِي إِدْرَاكِ الشَّيْءِ وَ فَعْلُهُ»^۲ و رَجُلٌ ثَقِفٌ به معنای مرد ماهر و حاذق است. پس مفهوم آن چیرگی و ذکاوت و مهارت در درک و انجام فعل است و لذا به پزشک مسلط و قوی پزشک حاذق می‌گویند.

براساس آنچه به لحاظ لغت شناسی بررسی شد، تثقیف را می‌توان اصطلاحاً این‌طور معنا کرد که آموزنده را به دانش و هنر و مهارت و زیرکی و ذکاوت مسلح کردن به طور که به پیروزی منتهی شود. لذا تثقیف را مسامحتاً به معنای، فرهنگ‌آموزی و مهارت‌آموزی در نظر می‌گیریم.

الگوی تثقیف سه ضلع اصلی دارد:

۱- متغیرهای جوهری و ماهیتی؛

۲- متغیرهای ساختاری و شکلی؛

۳- متغیرهای سطح بندی.

ضلع اول: متغیرهای جوهری و ماهیتی

این ضلع مبتنی بر روایت نبوی می‌باشد که می‌فرمایند: «قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّمَا الْعِلْمُ ثَلَاثَةٌ آيَةٌ مُحْكَمَةٌ أَوْ فَرِيضَةٌ عَادِلَةٌ أَوْ سُنَّةٌ قَائِمَةٌ وَ مَا خَلَاهُنَّ فَهَوَ فَضْلٌ»^۳.

۱. حسن بن علی ابن شعبه حرانی، تحف العقول عن آل رسول، علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۴، ص ۲۷۰.

۲. حسین بن محمد راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، اول، بیروت، دارالقلم، ۱۴۱۲ ق، ص ۱۷۳.

۳. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، قم، دارالحدیث، ۱۴۲۹، ج ۱، ص ۷۶.

در تفسیر این روایت غالب شارحان و بزرگان آیه محکمه را مسائل کلامی و اعتقادی، فریضه عادلانه را علم شرایع و احکام و سنه قائمه را مباحث اخلاقی و تهذیب نفس دانسته‌اند. در الگوی تثقیف متغیرهای ماهیتی و جوهری شامل عقاید، احکام و اخلاق می‌باشد.

ضلع دوم: متغیرهای ساختاری و شکلی

در ضلع دوم الگوی تثقیف، مباحث مربوط به محتوا، ساختار و محصول مطرح می‌گردد.

محتوا: مراد از محتوا، مباحثی است که باید به هر یک از سرفصل‌های دروس اضافه شود یا تغییراتی در آن ایجاد گردد یا جداگانه آموزش داده شود.

ساختار: بعد از مشخص شدن محتوا، نوبت به ساختار می‌رسد، منظور از ساختار تغییراتی است که شکل منابع درسی، نوع ارائه آموزش (مثل برگزاری کارگاهی، عادی یا فوق برنامه بودن، نظری، عملی، بازدید،...) و مانند آن می‌باشد که منجر به تغییراتی جزئی در ساختار آموزش می‌شود. همچنین تهیه زیرساخت‌های فن‌آوری و محیطی در بخش ساختار معین می‌گردد.

محصول: مهارت نوعی توانایی در انسان است که در موقعیت واقعی، ضمن درگیری عملی با موضوع مهارت، به کشف عملی و «آفرینشگری و تولید» منجر می‌شود. این توانایی حاصل یادگیری تدریجی و شهودی است.

ضلع سوم: متغیرهای سطح بندی

در ضلع سوم، طلبه خواهر را در پنج سال معمول سطح دو، به سه بخش یا رتبه آشنایی، توانایی و تسلط تقسیم می‌کند. این سه سطح بومی‌سازی و استخراج شده از

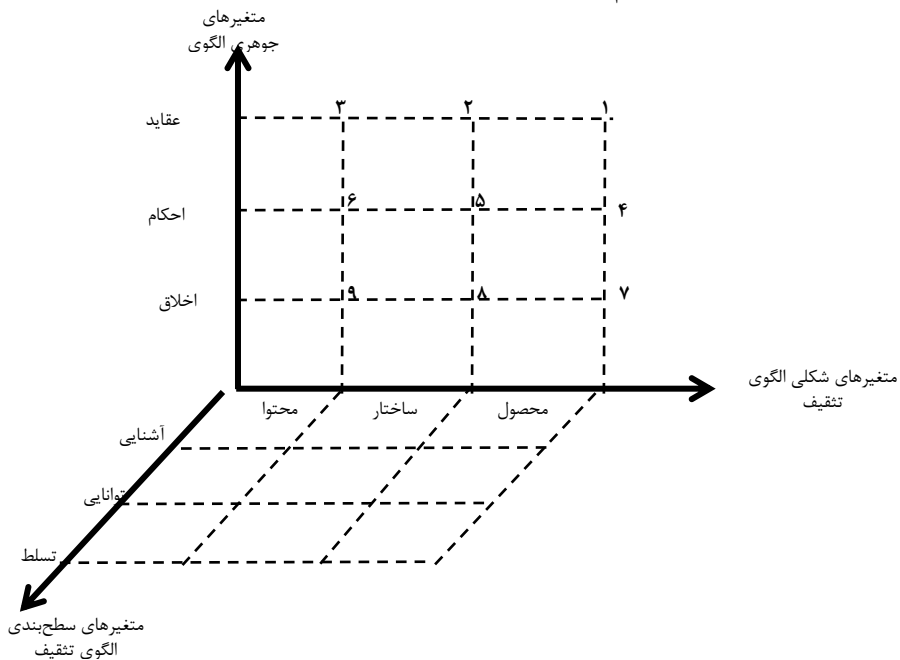
مدل پنج مرحله‌ای دریفوس می‌باشد. استوارت دریفوس^۱ برای کسب مهارت پنج مرحله مبتدی^۲، مبتدی پیشرفته^۳، شایستگی^۴، کاردانی^۵ و خبرگی^۶ ارائه می‌دهد.^۷

در مدل تثقیف برای سطح مبتدی مدل پنج مرحله‌ای مهارت‌آموزی دریفوس پنج عنوان ۱- مبتدی، ۲- مبتدی پیشرفته، ۳- متبحر، ۴- ماهر و ۵- متخصص را در سه عنوان زیر خلاصه کردیم:

۱- آشنایی: که تقریباً معادل همان مبتدی و مبتدی پیشرفته است.

۲- توانایی: معادل متبحر و ماهر در مدل دریفوس است.

۳- تسلط: معادل مفهوم متخصص در دریفوس است.

نمودار ۳-۴- دورنمای الگوی مهارت‌افزایی تثقیف.

1. Stuart E. Dreyfus.
2. Novice.
3. Advanced Beginner.
4. Competence.
5. Proficiency.
6. Expertise.
7. Stuart E. Dreyfus, The Five-Stage Model of Adult Skill Acquisition, BULLETIN OF SCIENCE, TECHNOLOGY & SOCIETY, Vol. 24, No. 3, June 2004, pp 177-179.

جدول ۳-۹- دورنمای راهبردهای ۲۷ گانه الگوی مهارت‌افزایی تثقیف.

	اخلاق			احکام			عقاید		
	محتوا	ساختار	محصول	محتوا	ساختار	محصول	محتوا	ساختار	محصول
آشنایی	۱	تولید محتوای اخلاقی برای آشنایی	۱	تولید محتوای اخلاقی برای آشنایی	۱	تولید محتوای اخلاقی برای آشنایی	۱	تولید محتوای اخلاقی برای آشنایی	۱
	۲	ایجاد ساختار اخلاقی برای آشنایی	۲	ایجاد ساختار اخلاقی برای آشنایی	۲	ایجاد ساختار اخلاقی برای آشنایی	۲	ایجاد ساختار اخلاقی برای آشنایی	۲
	۳	تولید محصول اخلاقی برای آشنایی	۳	تولید محصول اخلاقی برای آشنایی	۳	تولید محصول اخلاقی برای آشنایی	۳	تولید محصول اخلاقی برای آشنایی	۳
توانایی	۴	تولید محتوای احکام برای آشنایی	۴	تولید محتوای احکام برای آشنایی	۴	تولید محتوای احکام برای آشنایی	۴	تولید محتوای احکام برای آشنایی	۴
	۵	ایجاد ساختار احکام برای آشنایی	۵	ایجاد ساختار احکام برای آشنایی	۵	ایجاد ساختار احکام برای آشنایی	۵	ایجاد ساختار احکام برای آشنایی	۵
	۶	تولید محصول احکام برای آشنایی	۶	تولید محصول احکام برای آشنایی	۶	تولید محصول احکام برای آشنایی	۶	تولید محصول احکام برای آشنایی	۶
تسلط	۷	تولید محتوای عقاید برای آشنایی	۷	تولید محتوای عقاید برای آشنایی	۷	تولید محتوای عقاید برای آشنایی	۷	تولید محتوای عقاید برای آشنایی	۷
	۸	ایجاد ساختار عقاید برای آشنایی	۸	ایجاد ساختار عقاید برای آشنایی	۸	ایجاد ساختار عقاید برای آشنایی	۸	ایجاد ساختار عقاید برای آشنایی	۸
	۹	تولید محصول عقاید برای آشنایی	۹	تولید محصول عقاید برای آشنایی	۹	تولید محصول عقاید برای آشنایی	۹	تولید محصول عقاید برای آشنایی	۹

نکات مربوط به الگوی تثقیف:

- ۱- این الگو، دروس فعلی را تغییر بنیادین نمی‌دهد، بلکه با حفظ سرفصل‌های فعلی، مهارت را به بطن حوزه آورده و با همه دروس گره می‌زند.
- ۲- این الگو با بیان متغیرهای سه‌گانه و ارتباط دادن آنها با یکدیگر شکل می‌گیرد.
- ۳- با در نظر گرفته دوره پنج‌ساله سطح دو، سطح مبتدی مربوط به دو سال اول طلبگی، سطح متبحر مربوط به سال سوم و چهارم و سطح متخصص مربوط به سال پنجم دوره سطح دو می‌باشد.
- ۴- این الگو، به لحاظ الگویی و ساختاری، منبعث از نوع ارائه‌های علامه سید منیرالدین حسینی الهاشمی می‌باشد.
- ۵- با استفاده از این الگو که شامل ۲۷ راهبرد است، می‌توان برای هر یک از سرفصل‌های مهارتی (تبلیغ، تدریس، پژوهش، پاسخگویی دینی، ارتباطی-اجتماعی، مدیریتی) و در سطوح مختلف (مبتدی، متبحر، متخصص) ارائه راهکار داد. مثلاً یک راهکار اجرایی برای راهبرد شماره ۲۵ (تولید محتوای عقاید برای طلاب متخصص) در زمینه تبلیغ یا تدریس برای کودکان، آموزش فبک (مهارت ارائه فلسفه برای کودکان) می‌تواند باشد.
- ۶- این محصول مبتنی بر متغیر جوهری (عقاید، احکام، اخلاق) و مهارت‌های مورد نیاز (تبلیغ، تدریس، پژوهش، پاسخگویی دینی، ارتباطی-اجتماعی، مدیریتی) و سطح طلبه (مبتدی، متبحر، متخصص) در قالب‌های ارائه، تولید، پژوهش، رسانه، ایجاد گروه، ... ارائه می‌گردد. این مؤلفه کمک می‌کند به توانایی که نتیجه مهارت است و با استمرار و تمرین ملکه می‌گردد.
- ۷- مکانیزم ظهور دانش در مهارت‌آموزی ناشی از نحوه ارتباط عقل نظری و عقل عملی است که طی آن یافته‌های عقل نظری که به ادراک کلیات می‌پردازد،

مبنایی برای ادراک‌های جزئی عقل عملی و هدایت آنها به سوی عمل می‌باشد.^۱ این الگو در حقیقت به دنبال کشاندن یافته‌های عقل نظری که در حوزه آموزش داده می‌شود به صحنه عمل می‌باشد.

۸- مبتنی بر مدل آموزش تعاملی است که در هرم آموزشی مورد تاکید است.

۹- مبتنی بر محتوای اصیل اسلامی است

راهکارهای عملیاتی‌سازی راهبردهای ۲۷ گانه الگوی تثقیف

الگوی تثقیف ۲۷ راهبرد کلی برای کاربست مهارت در فرایند آموزش حوزه‌های علمیه خواهران بیان کرد. برای این راهبردها، راهکارهایی عملیاتی باید تدارک دید که در ادامه این فصل برخی راهکارها ارائه می‌گردد. این راهکارها با استفاده از فرایندهای معمول و قابل اجرا در فضاهای آموزشی فعلی می‌باشد:

- اصلاح سرفصل‌ها

- دوره‌های کارگاهی

- کاربست تکنیک‌های آموزشی:

تاکنون حدود ۳۰۰ تکنیک برای آموزش‌های مهارتی شناخته شده است^۲ که با توجه به نوع مهارت‌هایی که مرتبط با مباحث طلبگی است ۷ مورد کاربرد بیشتری دارد: سخنرانی^۳، طوفان مغزی^۴، کارگاهی^۵، یادگیری در کار^۶، ایفای نقش^۷، شبیه سازی^۸، یادگیری در کنار یکدیگر^۹.

۱. شهین ابروانی و بهناز مرجانی، جایگاه دانش در مهارت‌آموزی، راهبرد فرهنگ، شماره ۳۰، تابستان ۱۳۹۴، ص ۸۷.
۲. مصطفی قانع، همایش مهارت‌محوری در آموزش کارکنان نیروهای مسلح، انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، اول، ۱۳۹۷، ص ۱۳۴.

3. Lecture.
4. Brain Storming.
5. Workshop.
6. Action Learning.
7. Role Play.
8. Simulation.
9. Instruction.

پاسخ به یک شبهه

یک شبهه‌ای که مطرح می‌شود این است که با وجود این همه سرفصل و زمان پنج‌ساله، دیگر فرصتی برای ارائه مباحث مهارتی نمی‌باشد؟

از دو منظر می‌توان به سوال پاسخ گفت. نخست، با بازنگری و حذف برخی از دروس که ضرورت کمتری دارند این مشکل حل می‌شود. دوم، اگر با اضافه شدن یک نیم‌سال می‌توان به اثربخشی طلاب به میزان قابل توجهی افزود، اضافه شدن این نیم‌سال نه تنها مفید، بلکه ضروری می‌باشد.

جمع‌بندی این الگو

برای نهادینه‌شدن آموزش‌های مهارتی در الگو سه‌وجهی تثقیف بایستی نخست با تقویت فرصت‌ها و نقاط قوت بازمهندسی تحول‌گرایی صورت گیرد و برای مقابله با تهدیدها که به مثابه آسیب‌هایی است که مانع از تحقق می‌شوند، ابتدا آنها را شناخت و برای هر یک نیز برنامه‌ریزی مقابله‌ای با هم با رویکرد تحول‌گرا ایجاد کرد.

به نظر می‌رسد بازمهندسی ساختار آموزشی همراه با تقویت فرایندهای توانمندساز و توجه به نیازهای محیطی و منطقه‌ای، یکی از اساسی‌ترین و در عین حال ضروری‌ترین اقداماتی است که حوزه علمیه خواهران بایستی ورودی جدی داشته باشد تا در کنشگری‌های اجتماعی و فرهنگی بتواند به یک بازیگر اصلی و تاثیرگذار باقی بماند و گرنه با این سرعت تحولات اجتماعی در بسترهای مهارت پایه مانند فضای مجازی به حاشیه رانده شدن دور از انتظار نیست.

فهرست منابع

کتاب‌ها

قرآن کریم.

۱. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول عن آل رسول، علی اکبر غفاری، جامعه مدرسین، قم، ۱۳۶۳.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، جمال الدین میردامادی، ۱۵ جلد، بیروت، دار الفکر للطباعة النشر والتوزیع، ۱۴۱۴ق.
۳. احدیان، محمد و آقازاده، محرم، راهنمای روش‌های نوین تدریس برای آموزش و کارآموزی، چاپ چهارم، تهران، نشر آبیژ جام ۱۳۸۶.
۴. دولان، شبمون و شولر، رندال، مدیریت امور کارکنان و منابع انسانی، تهران، مرکز آموزش مدیریت دولتی، ۱۳۸۰.
۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، اول، بیروت، دارالقلم، ۱۴۱۲ ق.
۶. زمخشری، محمود بن عمر، مقدمه الادب، تهران، موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران، اول ۱۳۸۶.
۷. حاجی کریمی، عباسعلی و رنگریز، حسن، مدیریت منابع انسانی، تهران، شرکت چاپ و نشر بازرگانی، ۱۳۸۴.
۸. حر عاملی، محمد بن الحسن، وسائل الشیعه إلى تحصیل مقاصد الشریعه، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۴ق.
۹. (آیت الله) خامنه‌ای، سید علی، بیانیه گام دوم.
۱۰. (آیت الله) خامنه‌ای، سید علی، حوزه و روحانیت (بیانات آیت الله خامنه‌ای)، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ اول ۱۳۹۰.
۱۱. سیف، سوسن، مهارت‌های زندگی زنان خانه‌دار، دوم، تهران، انتشارات دانشگاه الزهراء (س)، ۱۳۸۴.
۱۲. صینی، محمود اسماعیل، المکنز العربی المعاصر، بیروت، مکتبه لبنان ناشرون، اول ۱۴۱۴ق.
۱۳. فرجاد، محمد حسین، آسیب شناسی اجتماعی و آسیب شناسی انحرافات، تهران، نشر بدر، ۱۳۷۸.
۱۴. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی، ۲ جلد، قم، موسسه دار الهجرة، دوم، ۱۴۱۴ ق.
۱۵. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، القاموس المحيط، ۴ جلد، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق، ج ۲ ص ۲۲۸.
۱۶. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ۱۵ جلد، قم، دارالحديث، ۱۴۲۹.
۱۷. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول الکافی، ترجمه مصطفوی، تهران، کتاب فروشی علمیه اسلامی، ۱۳۶۹.
۱۸. (علامه شهید) مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، انتشارات صدرا، ج ۱۷ و ۲۴.
۱۹. معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران انتشارات امیر کبیر، ۱۳۹۱.
۲۰. جمعی از نویسندگان، همایش مهارت‌محوری در آموزش کارکنان نیروهای مسلح، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی، ۱۳۹۷.
۲۱. هروی، محمد بن یوسف، بحرالجمهر معجم الطب الطبيعي، قم، جلال الدین، اول، ۱۳۸۷.

مقالات

۱. ایروانی، شهین، مرجانی، بهناز، جایگاه دانش در مهارت‌آموزی، راهبرد فرهنگ، شماره ۳۰، تابستان ۱۳۹۴، صص ۶۷-۹۰
۲. بنیانیان، حسن، آسیب‌شناسی انقلاب اسلامی، قابل دسترسی در: <https://hawzah.net>، ۲/۸/۱۳۸۵.
۳. دادار، نصرالله، کار و فن‌آوری در سند در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، رشد آموزش فنی و حرفه‌ای و کاردانش، ۱۳۹۲، دوره نهم، شماره ۱، صص ۱۰-۴.
۴. خسروپناه، عبدالحسین، آسیب‌شناسی فلسفه، راهبرد فرهنگ، شماره ۱۹، پائیز ۱۳۹۱، صص ۱۰۱-۷۹.
۵. سید الحسینی، سید مسلم و ثناگر دربنانی، الهام، بررسی مهارت‌های مورد نیاز شهرسازان جهت ورود به حربه و سنجش استقرار مدیریت کیفیت فراگیر، هویت شهر، شماره ۴۵، بهار ۱۴۰۰.
۶. منطقی، محسن، مهارت‌های مدیران فرهنگی از منظر قرآن، معرفت فرهنگی اجتماعی، سال ششم، شماره ۴، پاییز ۱۳۹۴، صص ۱۳۲-۱۰۹.
۷. میرزماحمدی محمدحسن، فتحی محمد، نذیرخانلو سمیرا. بررسی نقش مهارت‌آموزی در توانمندسازی نیروی انسانی. مهارت‌آموزی، مهارت‌آموزی، دوره ۱، شماره ۲، ۱۳۹۱، ۱۲۲-۱۰۳.

سایت‌ها

۲۷. تارنمای آیت الله خامنه‌ای به نشانی www.khamenei.ir
۲۸. <https://www.etymonline.com>
۲۹. تارنمای مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواهران به نشانی <http://public.whc.ir>
۳۰. تارنمای دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم به نشانی www.dte.ir
۳۱. تارنمای مرکز ملی نوآوری و خلاقیت اشراق به نشانی www.eshragh.ir
۳۲. تارنمای مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه به نشانی <https://ismc.ir>
۳۳. تارنمای شورای سیاستگذاری حوزه‌های علمیه خواهران به نشانی <http://www.pcass.ir>
۳۴. تارنمای پایگاه ملی اطلاع‌رسانی قوانین و مقررات کشور به نشانی <https://dotic.ir>
۳۵. تارنمای شورای عالی انقلاب فرهنگی به نشانی <https://sccr.ir>
۳۶. تارنمای پایگاه اطلاع‌رسانی دولت به نشانی <https://dolat.ir>
۳۷. تارنمای لغت نامه آنلاین المعانی به نشانی <https://www.almaany.com>
۳۸. تارنمای جعبه ابزار ذهنی به نشانی <https://mindtoolbox.ir>

مصاحبه‌ها

۱. مصاحبه با سرکار خانم آزادی (مدرس حوزه، معاون پژوهش مدرس علمیه).
۲. مصاحبه با دکتر مریم اردبیلی (استاد دانشگاه).
۳. مصاحبه با سرکار خانم بنی‌اسدی (مدرس حوزه، ارشد کلام از دانشگاه تهران، سطح ۴ کلام اسلامی).
۴. مصاحبه با سرکار خانم بیات (مدرس ادبیات عرب).
۵. مصاحبه با سرکار خانم حیدری (مدرس کلام و فلسفه).
۶. مصاحبه با سرکار خانم خدام (مدرس حوزه، مربی و سخنران، وکیل دادگستری).

۷. مصاحبه با سرکار خانم رحیمی (مدرس حوزه).
۸. مصاحبه با سرکار خانم سیفی (مدرس حوزه، فعال اجتماعی).
۹. مصاحبه با سرکار خانم قاسم پور (مدیر موسسه آموزش عالی بانو مجتهده امین اصفهان).
۱۰. مصاحبه با سرکار خانم قلیچ‌خانی (مدرس فلسفه و کلام، از طلاب موفق و ممتاز تربیت مدرس حوزه).
۱۱. مصاحبه با سرکار خانم مازارچی (مدرس، مبلغ و مشاور حوزه، سطح چهار معارف قرآن با تمرکز بر حوزه خانواده در قرآن، کارشناسی ارشد روانشناسی).
۱۲. مصاحبه با سرکار خانم ماهروزاده (مدرس حوزه، دکتری تفسیر).
۱۳. مصاحبه با حجت الاسلام مخدوم (مدرس حوزه).
۱۴. مصاحبه با حجت الاسلام هاشمی جزی (مدرس حوزه).

منابع لاتین

1. Boer, J.H. (1995). Re-engineering the Consultative Process Between Industry, Labour and Government Trade Unions in South Africa, *International Review of Administrative Sciences*, 61(3): 343-354.
2. Dreyfus Stuart E., The Five-Stage Model of Adult Skill Acquisition, *BULLETIN OF SCIENCE, TECHNOLOGY & SOCIETY*, Vol. 24, No. 3, June 2004, p 177 – 181.
3. Michelson, Sugai, social skills assessment, Plenum, New York. 1983.
4. Oxford advanced learners dictionary, 2002.